

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Наталя Юріївна Ісаєва (Яценко)

Аспірантка кафедри політології,
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: Nydnepr@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7796-3073073>

Natalia Isaeva (Yatsenko)

Ph.D. student of the Department of Politology,
Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Ave., Dnipro,
49010, Ukraine

УДК 351

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ГРОМАДЯНСЬКА СВІДОМІСТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Received 27 September 2021; revised 29 October 2021; accepted 11 November 2021

DOI: 10.15421/352122

Анотація

Розглядається дефініція «громадянське суспільство», надається історичне підґрунтя поняття. Представляється взаємозв'язок і взаємодія «громадянського суспільства» і «держави». Розкриваються три особливості «громадянського суспільства», а саме: 1) наявність центрів соціальної влади, 2) незалежність цих «центрів», 3) почуття громадянської відповідальності, цивілізована поведінка і активна громадянська позиція.

Досліджуються соціальні функції громадянського суспільства: захищає приватні сфери життя від необґрунтовано жорсткої регламентації з боку держави та інших політичних структур; сприяє здійсненню реальних прав і свобод громадян; забезпечує їхній доступ до участі в державних і суспільних справах.

Розглядається поняття «громадянська свідомість», надається історичний екскурс введення поняття в науковий обіг. Досліджуються три диференційовані типи громадянської свідомості: активний тип, «адаптанти», індиферентні в політиці.

Ключові слова: *суспільство, свідомість, держава, громадянин, громадянська відповідальність.*

Civil Society and Civic Consciousness in the Modern World

Abstract

The definition of “civil society” is considered, namely as a “non-state part of socio-political life”, a set of social institutions, formal and informal structures not directly included in the state structure, but which allow citizens and their associations to realize their interests and initiatives. The historical basis of the concept is given. The relationship and interaction of “civil society” and “state” is presented. Three features of “civil society” are revealed, namely: 1) the presence of many associations or, more generally, “centers of social power”; in this sense, civil society is incompatible with a rigid, monopoly state machine, 2) the relative independence of these centers of social power, which oppose (due to their ability to self-organize) control by the state, 3) the inherent sense of civic responsibility, civilized behavior and active civil position of its members.

The social functions of civil society are studied: it protects private spheres of life from unreasonably strict regulations by the state and other political structures; promotes the realization of real rights and freedoms of citizens; provides their access to participation in state and public affairs.

The concept of “civic consciousness” is considered – a form of political responsibility of political parties and its leaders to the population for domestic and foreign policy. The civic consciousness of the people “freezes” in peacetime, igniting only in situations of unacceptable behavior of migrants (London, Paris). Civic consciousness manifests itself in extreme situations in Afghanistan, Chechnya, and Crimea. A historical digression of the introduction of the concept into scientific circulation is given. Three differentiated types of civic consciousness are studied: active type, “adapters”, indifferent in politics.

Keywords: *society, consciousness, state, citizen, civic responsibility.*

Постановка проблеми.

Сучасне українське суспільство багато в чому є багатогранною складною системою, сутнісні проблеми якого часом настільки завуальовані безпосередньою повсякденністю, що дослідникам необхідні неабиякі зусилля для їх дійсного виявлення. Однією з таких актуальних проблем сучасності є тематика громадянського суспільства.

Активність і висока частота звернень до питань виникнення і подальшого становлення в Україні й в світі громадянського суспільства цілком зрозумілі та обумовлені актуальністю їх теоретичних і практичних аспектів. І, перш за все, – зростанням значущості «людського фактору» соціально-політичного життя, підвищенням ролі рядових громадян та їх добровільних об'єднань в усіх сферах життєдіяльності соціуму.

Актуальність громадянського суспільства, що розглядається не тільки у визнаній опозиції до держави, але й в притаманній йому функціональній стратегії задоволення потреб, постійно розширюється трансформацією життєвого світу, що найбільш органічно проявляється в умовах постіндустріального суспільства споживання.

Постіндустріальне суспільство споживання на початкових етапах характеризується, під впливом постмодерністського дискурсу, як виключно егоїстичне, руйнівне і беззбройне перед натиском транснаціональних корпорацій і пов'язаних із ними національних держав, які в рамках власних атрибутивних якостей в останнє десятиліття породжує недоступні в рамках індустріальної ери механізми і практики громадянської участі, самоорганізації, незалежного соціального контролю і самоорганізації з метою задоволення потреб і підвищення якості життя. Тим самим суспільство споживання не тільки не перешкоджає розвитку громадянського суспільства, а й виступає необхідною передумовою його повноцінної еволюції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Перспективи розвитку громадянського суспільства на основі аналізу сучасних тенденцій і викликів глобалізації детально розглянуті в роботах як зарубіжних дослідників, так і вітчизняних фахівців – Якобсона Л.І., Мерсіянова І.В., Соколова О.В., Шашнова С.А.

Спроби пізнати громадянське суспільство, громадськість, безвідносно до держави піддані детальної критичі В.С.Біблером, Т.Б.Длугачем, А.А.Гусейновим, Н.В.Мотрошиловою, В.М.Межуєвим та іншими. Громадянське суспільство виникає і розвивається на правовій основі там і тоді, де і коли мають розвиток форми приватноправових відносин (В.В.Богданов, І.А.Ковальов).

Значний інтерес до феномену національної свідомості у життєвому розвитку народів і кожної особистості окремо відобразився у роботах І.Франка, Л.Українки, М.Драгоманова, В.Винниченка, В.Антоновича, М.Грушевського та інших. В Україні багато науковців приділяють значну увагу проблемам виховання національної свідомості молодого покоління – О.Киричук, В.Бутенко, П.Ігнатенко, М.Євтух, І.Зязюн, В.Мартинюк, В.Кузь, Л.Явгофаров, М.Стельмахович, І.Бех, Н.Болдирев, М.Євтух, А.Міщенко, Р.Пенькова.

Дослідників громадянського суспільства умовно можна поділити за такою класифікацією:

- філософське дослідження (сама ідея громадянського суспільства, генеза її змісту в історії філософської думки від античних філософів і до наших днів – Р.Арон, С.Кримський, В.Андрущенко, А.Карась, Ю.Павленко);

- політолого-правові дослідження (сутність громадянського суспільства, його структура, роль в політичній системі демократичного суспільства – Ф.Гайек, І.Варзарь, Дж. Сорос, Ю.Габермас, В.Журавський, О.Кульчицький, О.Погорілко, А.Силенко, В.Тацій, Ю.Шемшученко);

- загально-соціологічна структура громадянського суспільства (Л.Губерський, М. Михальченко, М.Мокляк, В.Пазенок, М.Шаповал);

- історичний досвід та особливості формування громадянського суспільства в Україні (Д.Донцов, В.Барков, В.Литвин, А.Бичко, І.Бичко, С.Грабовський, М.Драгоманов, О.Забужко, Г.Зеленько, М.Костомаров, П.Кравченко, В.Лісовий, Н.Черниш, В.Шевчук);

- інституціональні характеристики громадянського суспільства (В.Кремень, Е.Берк, Г.Філіпчук, М.Вебер, Джін Б. Елштайн, В.Котегоренко, М.Лукашевич, А.Пашук);

- ціннісні характеристики, загальнокультурні, освітні, моральні пріоритети гро-

мадянського суспільства (П.Ситник, О.Бабкіна, М.Попович, Є.Бистрицький, І.Надольний, В.Денисенко, Е.Макінтайр, Л.Шкляр);

- перспективи розвитку громадянського суспільства в його взаємодії з державою (С.Телешун, Л.Абалкін, С.Кириченко, Ф.Рудич, А.Селіванов, В.Бабкін, О.Скрипнюк).

Мета дослідження: розкрити сутність взаємозв'язку і взаємообумовленості громадянського суспільства і громадянської свідомості.

Виклад основного матеріалу.

У широкому сенсі громадянське суспільство прийнято трактувати як «недержавну частину суспільно-політичного життя», сукупність суспільних інститутів, формальних і неформальних структур, безпосередньо не включених в структури держави, але які дозволяють громадянам та їх об'єднанням реалізовувати свої інтереси та ініціативи [Рябчук 2019: 298].

Однак даний підхід до визначення терміну не вичерпує властиву йому глибину, не дозволяє побачити неоднозначність цього феномену. А тому цілком доречним буде короткий екскурс в минуле. Поняття «громадянське суспільство» має довгу і складну історію. Воно увійшло у вжиток в XVII-XVIIIст., коли головний його сенс полягав в ідеї, що підприємницькі кола громадян повинні мати свої закони і не залежати від грубої сваволі з боку держави [Фергюсон 2012: 115].

У той час концепція громадянського суспільства базувалася на ідеях природного права і суспільного договору. Людина як особистість прагне до свободи та реалізації своїх природних прав, але, будучи істотою соціальною, не здатна жити поза суспільством і державою. Отже, реалізація її прав ускладнюється державною машиною і механізмами державної влади.

Саме ж громадянське суспільство, з одного боку, має на увазі добровільну передачу державі людиною своїх прав, а з іншого – обмеження державної влади в інтересах реалізації громадянами своїх свобод. Основна проблема визначення поняття громадянського суспільства виникає через те, що воно має два різних аспекти – соціальний і політичний. З часів Аристотеля і до епохи Джона Локка обидва аспекти розглядалися в нероздільній єдності. Громадянського суспільства як такого

не існувало: спільнота, держава були єдиним соціальним і політичним цілим [Аристотель 1983; Локк 1988].

Через століття акценти в підходах до проблеми змінилися. Так, в праці англійського історика і філософа Адама Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» (1767) відзначається розрив між політичними і соціальними сферами. Приблизно в той же час четвертий президент США, один з ключових авторів американської конституції, Джеймс Медісон підкреслює роль громадянського суспільства як противаги свавілля держави, що стоїть на сторожі прав людини [Фергюсон 2012: 220].

XIX-XXст. ознаменували собою новий поворот в інтерпретації феномена громадянського суспільства, розуміння якого стає предметом дискусій і запеклих суперечок. Одні стали трактувати його як просто людську спільноту, інші вбачали в ньому елемент політичної організації. При цьому вододіл в трактуванні поняття «громадянське суспільство» намітився в іншій площині. Для одних ГС стає символом підтримки існуючого політичного ладу. Така, наприклад, його інтерпретація в англосаксонському світі, де громадянське суспільство і держава зазвичай вважаються взаємодоповнюючими, а не ворожими одне одному. А для інших – осередком опозиції, джерелом протистояння державі, здатним втручатися в приватне і корпоративне життя громадян.

В обох варіантах для громадянського суспільства характерні три особливості. По-перше, наявність безлічі асоціацій або, в більш загальному плані, «центрів соціальної влади». В цьому сенсі громадянське суспільство несумісне з жорсткою, єдиновладною державною машиною. По-друге, відносна незалежність цих центрів соціальної влади, що протистоять (в силу своєї здатності до самоорганізації) контролю з боку держави. По-третє, властиве членам суспільства почуття громадянської відповідальності, цивілізована поведінка і активна громадянська позиція його членів [Шайгородський 2016: 101].

Крім названих, до відмітних ознак сучасного громадянського суспільства слід віднести і такі, як правова захищеність громадян, багатуокладна економіка, сильна соціальна політика держави, велика питома вага середнього класу і багато іншого. Як наслідок,

в сьогоdnішньому розумінні ГС являє собою соціум з розвиненими економічними, політичними, правовими та культурними відносинами між людьми. По суті своїй – це суспільство, незалежне від держави, але взаємодіюче із ним.

При цьому громадянське суспільство виконує ряд важливих соціальних функцій, а саме [Рябчук 2019: 467]:

- захищає приватні сфери життя від неогрунтовано жорсткої регламентації з боку держави та інших політичних структур;

- сприяє здійсненню реальних прав і свобод громадян;

- забезпечує їхній доступ до участі в державних і суспільних справах.

Ефективне функціонування громадянського суспільства передбачає не тільки високий освітній рівень населення, а й певний рівень його громадянської культури. Поза цим воно неможливе, а саме існування громадянського суспільства втрачає будь-який сенс. Ось чому, говорячи про тенденції, напрями і проблеми його розвитку в нашій країні, не можна обійти взаємозв'язок, що існує між громадянським суспільством, громадянської культурою і громадянською свідомістю.

Досліджуючи природу і характерні риси громадянського суспільства, неможливо не звернути увагу на той факт, що, апелюючи до феномену громадянського суспільства, політики та громадські діячі часто не беруть до уваги дуже важливу обставину – основою такого суспільства є не тільки політичні, але й загальнокультурні почуття, міжособистісна довіра, терпимість, повага до інтересів інших індивідів, дотримання законності, відданість загальнонаціональним цінностям. Все це знаходить своє відображення в понятті «громадянська свідомість».

Уведення в науковий обіг терміну «громадянська свідомість» відбулося наприкінці 1980-х–початку 1990-х років, коли загальноприйняті в країні уявлення про характер відносин держави і суспільства, цінностей і ідеології з позицій марксистської концепції суспільства були відкинуті. З початку 1990-х років проблема громадянської свідомості вивчалася в рамках визначення сутності громадянського суспільства [Барков 1999: 12].

Громадянську свідомість – форма політичної відповідальності політичних партій та

її лідерів перед населенням країни за здійснювану внутрішню і зовнішню політику [Барков, 1999: 28]. Громадянська свідомість народу «завмирає» в мирний час, спалахуючи лише в ситуаціях неприйнятної поведінки мігрантів (Лондон, Париж). Громадянська свідомість проявляє себе в екстремальних ситуаціях, що склалися в Афганістані, Чечні, Криму.

З метою визначення змісту громадянської свідомості можна виділити три диференційованих типи за ознакою, що враховує свідомість і поведінку особистості, визначити їх відмінність у ставленні до соціальної реальності [Анікін 2014: 67]:

- 1) активний тип;

- 2) «адаптант»;

- 3) індіферентні в політиці.

До активного типу можна віднести лідерів і фаворитів, до «адаптантів» як типу – конформістів і маргіналів, до індіферентного в політиці типу – аутсайдерів, «знедолених» й індивідів «з вірою в себе».

Активний тип громадянської свідомості орієнтується на зацікавлену участь в політичному і громадському житті суспільства. Люди даного типу особистості покликані оточенням і самосвідомістю не тільки до того, щоб отримати щось від політичної системи, але й, в першу чергу, до того, щоб вплинути на стихію дисфункцій: не стояти осторонь від твореної несправедливості, відходження від реальної демократії, латентно і відкрито діючого інституту корупції, а звертатися до суду, відстоювати права свої й співгромадян. До влади активний тип громадянської свідомості відноситься не тільки як до комунікативної необхідності – підпорядкування її приписам, але як до потреби участі в процесі внесення своїх ініціатив (пропозицій та виконання рішень). Представники даного типу активно беруть участь в передвиборних кампаніях. Вони є членами тих чи інших політичних партій, громадських організацій, беруть участь в мітингах, акціях. Ні в якому разі не спонтанно, але регулярно такий тип особистості стежить за політичними подіями через ЗМІ: переглядає новини, передачі політичного циклу по телебаченню, активно читає пресу. Більш того, в поведінкових формах індивіди даної групи громадянської свідомості у своїй професійній групі виступають на конференціях, зборах громадськості, публікуються у пресі.

Адаптивний тип громадянської свідомості відрізняється орієнтацією соціальних суб'єктів на політичну систему і результат діяльності влади, але слабою участю в забезпеченні функціонування цієї системи. Він усвідомлює існування спеціалізованих політичних інститутів, висловлює негативне ставлення до них, але не схильний брати участь у політичній діяльності. Від влади люди такого типу очікують наказів або благ. Представники адаптивного типу ходять на вибори, але не регулярно, за настроєм. Дивляться новини і обговорюють у вузькому колі співробітників і друзів. Політичну пресу читають вибірково (улюблені журнали і урядові газети). Перед телебаченням і радіо «адаптанти» надають перевагу Інтернету. Найчастіше відбувається відхід у свій професійній діяльності. Соціальні проблеми суспільства розглядаються як незмінне зло, і в цих митних потоках змін потрібно вціліти самому і допомогти своїй родині. У більшості даної групи вся енергія йде на облаштування своєї рекреаційної зони, в повсякденність євроремонтів, дач, особистого транспорту, оновлення засобів ІТ: комп'ютерів, мобільних телефонів, планшетів. Технологічність підміняє змістовність. Патріотизму протистоїть космополітизм в ціннісній свідомості. Цінності творчості пов'язані зі скептичним ставленням до світу і цінностями самоутвердження. Контакти з політичною владою неминучі, але небажані (тип становить 48,5% респондентів).

Індиферентний тип громадянської свідомості. Відмінною рисою даного типу є повна відсутність інтересу до політичних інститутів, до центральної влади. Він не дивиться політичні програми, не читає газет, не перебуває в яких-небудь організаціях. Показує дуже низькі політичні знання, в теперішньому часі рідше інших типів за політичною громадянською свідомістю ходить на вибори всіх рівнів і вважає, що за нього і так вже все вирішено.

Сукупність цінностей, ідеалів, норм, які реалізують уявлення про тип і способи вкорінення демократичних практик та зразків в житті суспільства, можна позначити як громадянська свідомість. За твердженням Р.Арона, громадянська свідомість, підносячись над інтересами окремих груп та індивідів, відстоює інтереси всього суспільства, так як завжди направлена в бік загальнолюдських цінностей, інтегральної мети виживання і розвитку люд-

ства [Арон 1993: 110]. Мамардашвілі М.К. зазначає про «підняття своєї свідомості до служіння життя на Землі, своєї держави, свого народу, спираючись на непорушні цінності» [Мамардашвілі 2017: 81].

Громадянська свідомість, по-перше, є усвідомленням існуючих відносин між суспільством, людиною і державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими в суспільстві, державі принципами і нормами. Громадянська свідомість виражає певний духовний стан суспільства на такому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами його життєдіяльності.

По-друге, громадянська свідомість виступає активним фактором суспільних перетворень. Вона є прискорювачем всього суспільного розвитку, системою самосвідомості і життєзабезпечення суспільства, стає механізмом самозміни суспільства, оскільки пов'язана із уявленнями людей, що спонукають їх до активної громадянської дії. Громадянська свідомість задає певну духовно-ціннісну основу суспільного розвитку і сприяє зміцненню співтовариства. У громадянському суспільстві громадянські цінності вплетені в механізм управління суспільством і регулюють його функціонування.

По-третє, громадянська свідомість носить відкритий характер і відрізняється постійною готовністю до сприйняття нових ідей. Однак нові елементи включаються в його зміст досить повільно, поступово, лише довівши свою органічність і життєздатність для конкретної соціально-політичної системи. Для зміни громадянської свідомості необхідне накопичення культурних «мутацій», що створюють безперервний тиск на свідомість в цілому і сприяють виробленню нових форм сприйняття дійсності. Як зазначає Г.Г.Дилигенський, можна докорінно змінити політику і навіть здійснити революційні зміни у відносинах власності, але не можна так само швидко змінити основоположні переконання і цінності людей.

По-четверте, громадянська свідомість розвивається своєрідно, змінюючи свій зміст, спираючись на універсальні зразки і традиції. Найважливішу роль в ньому відіграють стійкі елементи, які присутні в різних моделях суспільного і політичного життя. Історичний

досвід, традиції, підвалини суспільства є тим стримуючим чинником, який не допускає різких змін в громадянській свідомості. Саме на їх основі відбувається поступове накопичення нового досвіду, який з плином часу міцно входить в громадянську свідомість.

За твердженням французького соціолога Раймона Арона, громадянська свідомість, підносячись над інтересами окремих груп та індивідів, відстоює інтереси всього суспільства, оскільки завжди направлена в бік загальнолюдських цінностей, інтегральної мети виживання і розвитку Вітчизни [Арон 1993: 218].

За самою своєю суттю, громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадянство, перспективи розвитку суспільства, усвідомлення причетності до його долі, що утворюють диспозиції вищого порядку, які регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки. Можна погодитися з тими фахівцями, які вважають, що громадянською свідомістю є усвідомлення пріоритету загальних інтересів країни, всього народу, а не приватних інтересів груп. До цього доречно додати, що громадянська свідомість є свідомість, «орієнтованою на базові демократичні цінності». Тим самим вона виражає певний духовний стан суспільства, причому на тому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами соціальної життєдіяльності.

Серед основних функцій громадянської свідомості виділяються наступні: нормативно-регулююча, яка координує, виховна, ціннісна, комунікативна, соціально-орієнтована. Вступаючи в активну взаємодію між собою, взаємно проникаючи і доповнюючи один одного, вони утворюють свого роду простір свідомої діяльності громадянського суспільства.

Громадянська свідомість має ряд сутнісних характеристик. По-перше, вона має здатність до саморегуляції та оновленню. По-друге, є активним чинником суспільних перетворень, дієвим «прискорювачем» всього соціального розвитку, системи самосвідомості і життєзабезпечення суспільства. По-третє, громадянська свідомість носить відкритий характер і відрізняється постійною готовністю до сприйняття нових ідей. По-четверте, громадянська свідомість функціонує, не тільки спираючись на універсальні зразки, але і змі-

нюючи власну сутність. Найважливішу роль в ньому відіграють постійні і стійкі елементи, які присутні в різних моделях суспільного і політичного життя.

Історичний досвід, традиції, підвалини суспільства є тим стримуючим чинником, який не допускає різких змін в громадянській свідомості. Саме на їх основі відбувається поступове накопичення нового досвіду, який з плином часу міцно входить в громадянську свідомість.

Висновок.

Висока соціальна активність населення є передумовою формування громадянського суспільства і свідчить про його успішне функціонування.

Громадянське суспільство – це простір формування тих соціально-політичних сил, які висувають «знизу» суспільний запит на повноцінну реформу політичної системи, на її відкритість і змагальність, на реальний розвиток принципів демократії. Воно складається тоді, коли «громадяни в якості індивідів і в своїх інституційних зв'язках (сім'ї, сусідські спільноти, підприємства, клуби, об'єднання) беруть вирішення своїх справ, наскільки це можливо, у власні руки. Відбувається це, частково, за допомогою політичної участі, партicipаторної демократії, а, частково, в результаті повернення суспільству державних завдань, яке можна назвати і ресоціалізацією держави, і деєтатізацією суспільства.

Громадянська свідомість відображає і пронизує існуючі відносини в суспільстві, в яких реалізуються дійсні інтереси і практична взаємодія різних соціальних суб'єктів. Крім того, воно впливає на взаємодію людей, надаючи їм конкретність, змістовність і оформленість. У ньому виражені існуючі позиції людей, що лежать в основі їх життєвих поглядів і моделей повсякденної поведінки.

Трансформуючись, громадянська свідомість змінює свою сутність під впливом різноманітних соціокультурних чинників, що знаходять закономірне відображення в розвитку ідеї громадянськості, громадянської ідентичності. Формування останньої стає в сучасних умовах однією з базових передумов розвитку українського громадянського суспільства.

Бібліографічні посилання

- Анікін, В. (2014). Державна етнополітика та формування громадянського суспільства. *Політичний менеджмент: наук. Журнал*, 5(8), 63-70.
- Аристотель. (1983). *Политика*. М.: Мысль. Т.4, 375-642.
- Арон, Р. (1993). *Демократия и тоталитаризм*. М.: Текст.
- Барков, В. Ю. (1999). *Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: Автореферат дис. ... д-ра політичних наук. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького*.
- Локк, Дж. (1988). *Два трактата о правлении*. М.: Мысль. Т.3.
- Мамардашвили, М.К. (2017). *Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символикe и языке*. М.: Школа «Языки русской культуры».
- Рябчук, М.Ю. (2019). *Громадянське суспільство. Енциклопедія сучасної України: у 30 т.* НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України.
- Фергюсон, А. (2012). *Опыт истории гражданского общества*. М.: РОССПЭН.
- Чувардинський, О. (2016). Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція. *Політичний менеджмент: наук. журнал*, 3(18), 69-75.
- Шайгородський, Ю. (2016) *Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні*, в: *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики*. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 92-122.

References

- Anikin, V. (2014). Derzhavna etnopolity`ka ta formuvannya gromadyans`kogo suspil`stva [State ethnopolitics and the formation of civil society]. *Politychnyj menedzhment: nauk. Zhurnal*, 5(8), 63-70. (in Ukrainian)
- Aron, R. (1993). *Demokratiya i totalitarizm* [Democracy and totalitarianism] M.: Tekst. 303. (in Russian)
- Arystotel. (1983). *Polytyka* [Politics] M.: Misl. T.4, 375-642. (in Russian)
- Barkov, V.Yu. (1999). Socialno-politychne stanovlennya gromadyanskogo suspilstva v Ukrayini [Socio-political formation of civil society in Ukraine]: Avtoreferat dys. ... d-ra politychnyx nauk NAN Ukrayiny, In-t derzhavy i prava im. V.M.Koreczkogo. (in Ukrainian)
- Chuvadynskyj, O. (2016). Istorychna refleksiya ponyattya «gromadyanske suspilstvo» ta jogo filosofska evolyuciya. [Historical reflection on the concept of “civil society” and its philosophical evolution]. *Politychnyj menedzhment: nauk. Zhurnal*, 3(18), 69-75. (in Ukrainian)
- Fergyuson, A. (2012). Opyt istorii grazhdanskogo obshchestva. [Civil Society History Experience] M.: ROSSPEN. (in Russian)
- Lokk, Dzh. (1988). *Dva traktata o pravlenii* [Two treatises on government]. M.: Mysl'. T.3. (in Russian)
- Mamardashvili, M.K. (2017). *Simvol i soznanie. Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvolike i yazyke* [Symbol and consciousness. Metaphysical Reasoning About Consciousness, Symbolism and Language]. M.: SHkola «Yazyki russoj kul'tury». (in Russian)
- Ryabchuk, M.Yu. (2019). *Gromadyanske suspilstvo. Encyklopediya suchasnoyi Ukrayiny: u 30 t.* [Civil society. Encyclopedia of modern Ukraine: in 30 volumes.] *NAN Ukrayiny, NTSh, Koordynacijne byuro encyklopediyi suchasnoyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*. (in Ukrainian)
- Shajgorodskyj, Yu. (2016). *Vzayemodiya politychnyx instytutiv ta instytutiv gromadyanskogo suspilstva v Ukrayini* [Interaction of political and civil society institutions in Ukraine], in: *Transformaciya politychnyx instytutiv Ukrayiny: problemy teorii i praktyky*. K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 92-122. (in Ukrainian)